

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.2/7

М. Колос, кандидат юридичних наук,
доцент, суддя Конституційного Суду
України

Старозавітні передумови формування кримінального права християнської цивілізації

У статті розглядаються положення Старого Завіту Біблії, які сформульовані у дохристиянські часи і мають ознаки кримінально-правового характеру. Зроблено висновок, що вони є передумовою розбудови світського кримінального законодавства часів християнської цивілізації.

Ключові слова: вихід, Второзаконня, гріх, злочин, левит, Старий Завіт, числа.

Християнство як релігійна течія послідовників ідей Ісуса Христа виникло в I ст. н. е. на території Палестини, яка на той час перебувала у складі Римської імперії. У IV ст. н. е., за часів правління імператора Константина I Великого (бл. 285–337), воно вперше набуло статусу державної релігії у Візантії. Основним джерелом християнського віровчення є Біблія (Старий і Новий Завіти), текст якої містить відомості з багатьох галузей науки, зокрема, астрономії, географії, історії, права тощо. Як одне із найбільших інтелектуальних надбань людства вона в повному обсязі була перекладена 422 мовами народів світу. Вважаємо, що зміст Старого Завіту становить значний науковий інтерес як передумова подальшого формування світського кримінального права.

Метою дослідження є встановлення достовірних теологічних передумов виникнення світського кримінального права християнської епохи.

Вивченню окремих кримінально-правових аспектів Старого Завіту в різні часи присвятили свої праці такі відомі вчені, як О. Кістяківський, О. Лазарєв, М. Хавронюк та ін. Останнім часом результати досліджень біблійних положень кримінально-правового змісту опублікували В. Ткачук та автор цієї статті [1, с. 184–191; 2, с. 1–16].

Догматичний аналіз старозавітних кримінально-правових ідей, сформульованих у XIII ст. до н. е. пророком Мойсеєм, дає підстави для їх класифікації за предметною ознакою на три базових групи. У синтетичному стані вони становлять цілісну систему архаїчних положень правового змісту, які на певному етапі розвитку суспільства регулювали й охороняли відносини між людьми, котрі сповідували іудейські релігійні традиції. Автори Старого Завіту ці положення назвали законами, повеліннями, постановами, уставами (Второзаконня. 4:44-45).

До першої групи ми віднесли заповіді, викладені у формі декларацій, що закріплені в підрозділах 12–17 глави 20 другої книги Мойсеєвої «Вихід», а саме: шануй батька твого і матір твою, [щоб тобі було добре і] щоб продовжилися дні твої на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі; не вбивай; не перелюбствуй; не кради; не говори неправдивого свідчення на ближнього твого; не бажай дому ближнього твого; не бажай дружини ближнього твого, [ні поля його], ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні осла його, [ні всякої худоби його] нічого, що у ближнього твого є. Аналогічно викладені повеління, що стосувалися охорони статевих стосунків (Левит. 18:5-30)¹.

За своєю суттю кожна з названих заповідей є важливою правовою ідеєю. Це обумовлено тим, що майже в кожній із них чітко визначено систему суспільно небезпечних дій, які заборонялося вчиняти будь-якій фізичній особі. У такий спосіб під охорону ізраїльського суспільства і священників була поставлена система базових соціальних цінностей, а саме: відносини у родині; життя, здоров'я людини; честь і гідність; моральні засади статевих стосунків; матеріальні ресурси, що забезпечували процес життєдіяльності людини, тощо. Варто зазначити, що практично кожній декларативно проголошеній заповіді відповідають охоронні положення, в яких встановлено вид, а інколи й міру покарання винуватих осіб або інші види впливу на них.

Крім того, у Старому Завіті закріплено систему положень, у яких використано терміни «злочин», «гріх», «вина», а також зазначені її форми, вбачаються ознаки необхідної оборони, види покарання, інко-

¹ Тут і надалі біблійні положення аналізуються за: Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями і додатками / пер. Патріарха Філарета (Денисенка) за Біблією російською мовою, яка була перекладена з єврейської та грецької мов у другій половині XIX століття. – К. : УПЦ КП, 2007. – 1415 с.

ли способи виконання покарання, звільнення від покарання тощо. Саме дані про них ми відносимо до другої групи.

Варто зазначити, що терміни «злочин», «гріх» неодноразово вживаються у Святому Письмі. Зокрема, у книзі «Вихід» Бог характеризується як такий, що «прощає провину і злочини і гріх» (34:7). У третій книзі Мойсея «Левит» про гріх повідомляється: «якщо яка душа згрішить помилково проти яких-небудь заповідей Господніх і зробить що-небудь, чого не треба робити» (4:2) та «якщо хто згрішить і вчинить злочин перед Господом і стане заперечувати перед ближнім своїм у тім, що йому доручено, або у нього покладено, або ним украдено, або обмане ближнього» (6:2-4) тощо, то винуваті особи повинні нести відповідальність як такі, що є грішними і злочинними перед Богом.

Ці старозавітні положення підтверджуються також висновками видатних новозавітних теологів. Зокрема, єпископ Григорій Ниський (335–394), здійснюючи аналіз таких гріхів, як розбійництво і крадіжка, застосував щодо них термін «злодійство», який складається з двох слів — «зло» і «діяти», тобто вчиняти злочин у виді протиправного посягання на чужу власність [3, с. 291–292]. Із наведеного вбачається, що терміни «злочин» і «гріх» теологи розуміли як синоніми.

Таким чином, незважаючи на те, що в Біблії немає визначення понять злочину і гріха, у сучасному розумінні, ми можемо стверджувати, що суть цих термінів розкривається у конкретних текстах, де вони застосовуються, маючи відповідне наповнення з об'єктивних і суб'єктивних елементів.

Зокрема, зі змісту Старого Завіту вбачається, що об'єктом протиправного посягання грішників (злочинців) є їхні особисті відносини з Богом з приводу виконання заповідей та інших заборон. Ця теза підтверджується положеннями відповідних книг, згідно з якими між Богом і Мойсеєм, який діяв в інтересах ізраїльського народу, було укладено угоду про умови буття у виділених землях після визволення з єгипетського полону (Вихід. 20:1-26; Левит. 18:1-5; Второзаконня. 4:1-6, 5:1-33). За даними вчених, це відбувалося в період 1212–1202 рр. до н. е., у час правління єгипетського фараона Мернептаха, сина Рамзеса II Великого [4].

Посягання на зазначений об'єкт могло вчинятися, як правило, в активній формі, тобто дією, що спрямовувалася проти заповідей (заборон), закріплених у Святому Письмі. Зокрема, це здійснення вбивств, перелюбу, крадіжок, лжесвідчень, наклепів тощо. Гріхом вважалися

також бажання, тобто переживання людини, що перейшли у форму активної думки про можливість заволодіння чимось (дружиною ближнього, його полем, невідомим тощо), але покарання, що мають кримінально-правові ознаки, за такі думки не були встановлені.

Важливу роль для призначення покарання за положеннями Старого Завіту відігравали наслідки порушення заповідей (заборон). Вимагаючи від суддів справедливого вирішення справ (Вихід. 23:2, 6, 8), автори Святого Письма, залежно від наслідків злочину, рекомендували застосовувати до винуватої особи відповідний вид покарання згідно з принципом таліону або інший, передбачений у положенні, за яким вона притягується до відповідальності.

Стосовно суб'єктів злочинних дій, то вони позначаються у тексті Старого Завіту займенниками «хто», «той, хто», іменниками «чоловік», «жінка», «душа», за видом протиправної діяльності — термінами «ворожка», «скотоложник» тощо. Цікавим є те, що заборонялося застосування смертної кари до батьків за дії дітей і навпаки. Встановлювалася особиста відповідальність злочинця за вчинені ним протиправні дії. Проте, на нашу думку, в окремих випадках допускалося також притягнення людей до колективної відповідальності. Це вбачається з положень п'ятої книги Мойсея (Второзаконня. 21:1-9). У них не вказано, який конкретно вид покарання можна було призначити громаді, але встановлено процедуру «змивання у себе крові невинного» старійшинами найближчого поселення, біля якого знайдено тіло невідомо ким убитої людини. Виконання цієї процедури було підставою для звільнення членів громади від відповідальності. Відсутність підстав для «змивання крові невинного» свідчила про винуватість членів цієї громади у вбивстві і, на нашу думку, могла бути приводом для застосування покарання за принципом таліону.

Автори Старого Завіту припускали можливість вчинення злочинів як умисно, так і з необережності. Це підтверджується у декількох положеннях, зокрема у книзі «Вихід», де зазначено: «Хто вдарить людину так, що вона помре, нехай буде відданий на смерть; але якщо хто не злонавмисно, а Бог попустив йому потрапити під руку його, то Я призначу в тебе місце, куди втекти [убивці]; а якщо хто з наміром умертвить ближнього підступно [і прибіжить до жертovníка], то і від жертovníка Мого бери його на смерть» (21:12-14). Остання теза підтверджує невідворотність покарання за умисно вчинене вбивство.

Таким чином, передбачивши найбільш суворе покарання за умисне нанесення тілесних ушкоджень людині, що призвело до її смерті, автори Старого Завіту одночасно заклали до правового тексту елемент гуманізму стосовно осіб, які вчинили аналогічні дії, але з необережності. Їм надавалася можливість уникнути смерті, перебуваючи у спеціально визначених містах для таких людей, де гарантувалася їх безпека (Числа. 35:6-34).

Більше того, зі старозавітних положень вбачається, що вже в ті часи існувало поняття помилкового порушення заповідей. У такому разі винувата особа (священик, начальник та інша «душа») або навіть «грумада Ізраїлева», тобто колективний суб'єкт, не притягувалася до відповідальності. В установленому порядку вони лише мали принести жертву Богу, що завершувалося очищенням від гріха і прощенням (Левит. 4:1-35).

Ідея необхідної оборони та перевищення її меж також відома з часів Мойсея. «Якщо хто застане злодія, що підкопує, і вдарить його, так що він помре, то кров не ставиться у провину йому; але якщо зійшло над ним сонце, то ставиться в провину йому», — зазначено у Старому Завіті (Вихід. 22:2-3). Суть цього положення полягає в тому, що підстави для активного захисту порушеного права виникають лише за певних умов і в допустимих межах. У цьому разі як характерні умови були визначені темна пора доби і вчинення особою дій, спрямованих на досягнення протиправної мети. Відсутність хоч однієї з таких умов виключала можливість здійснення заходів, що могли завдати шкоди здоров'ю або життю людини, яка підозрюється у вчиненні злочину. Винний у порушенні цього правила мав нести покарання, як зараз прийнято називати, за перевищення меж необхідної оборони.

Третю особливу групу становлять гріхи (злочини), що явно містять у собі такі структурні елементи, як об'єкт та суб'єкт порушення, суб'єктивні та об'єктивні ознаки його вчинення, вид покарання і, в окремих випадках, спосіб його виконання.

Перш за все до цієї групи належать відносини дітей з батьками, що охоронялися положеннями книги «Вихід», де визначено: «Хто вдарить батька свого, або свою матір, того слід віддати на смерть»; «Хто лихословить на батька свого, або свою матір, того слід віддати на смерть» (20:15, 17). Аналогічне положення закладено в першому реченні підрозділу 9 глави 20 книги «Левит». Крім покарання смертю за лихослів'я, тобто нанесення образи вербального характеру батькові або матері,

винні особи підлягали також прокляттю, тобто особливій молитовній процедурі, спрямованій на осудження винної особи, у якій зобов'язаний брати участь народ, наділений правом ствердження прокляття, виголошеного священиком, що передбачено у підрозділах 16–26 глави 27 книги «Второзаконня».

Заборони посягати на життя людини «не вбивай» відповідали положення книги «Вихід», де зазначено: «Хто вдарить людину так, що вона помре, нехай буде відданий на смерть» (21:12). Певну особливість мало старозавітне положення, яке передбачало відповідальність особи за убивство раба або служниці способом нанесення удару палицею, що призвело до моментальної смерті. У такому разі винуватий мав бути покараний, але вид і міру покарання визначено не було (Вихід. 21:20).

Варто звернути увагу на те, що заповіді, у якій би в декларативній формі заборонялося наносити побої іншим особам, крім батька і матері, у Старому Завіті не закріплено. Проте певні охоронні положення сформовані в інших положеннях. Наприклад, у книзі «Вихід» зазначено: «Коли сваряться [двоє], і один чоловік вдарить іншого каменем, або кулаком, і той не помре, а зляже в постіль, то, якщо він устане і буде виходити з дому з допомогою палиці, той, хто вдарив [його], не буде підлягати смерті; тільки нехай заплатить за зупинку в його роботі і дасть на лікування його» (21:18, 19).

Із наведеного вбачається, що істотну роль у кваліфікації дій винної особи та обрання виду покарання та/або матеріальної компенсації шкоди відігравали наслідки злочину. У цьому положенні їх характер виключав можливість призначення винуватому смертної кари або будь-якого іншого виду покарання, крім покладення обов'язку компенсувати збитки, що були спричинені побиттям потерпілого.

Особливий науковий інтерес викликає ідея охорони життя і здоров'я вагітної жінки. У тій же книзі «Вихід» зазначено: «Коли б'ються люди, й ударять вагітну жінку, і вона викине, але не буде іншої шкоди, то взяти з винного пеню, яку накладе на нього чоловік тієї жінки, і він повинен заплатити її при посередниках; а якщо буде пошкодження, то віддай душу за душу, око за око, зуб за зуб, руку за руку, ногу за ногу, обпалення за обпалення, рану за рану, удар за удар» (21: 22-25).

Таким чином, втрата жінкою плоду дитини внаслідок необережного або випадкового завдання їй удару сторонніми людьми, які билися, на той час не вважалася достатньою підставою для суворого покарання винуватої особи. Проте у разі смерті, завдання їй поранень, зокрема

й тих, що призвели до повної або часткової втрати органів тіла або їх функцій, виникали підстави для застосування до винуватої особи покарання за принципом таліону. Тим самим мав досягатись певний рівень відповідності покарання злочинця стражданням потерпілої, а відтак і його справедливості.

Цікавим є те, що у положеннях Старого Завіту передбачалася можливість знищення тварини, яка убила будь-яку людину. На нашу думку, це не можна розцінювати як покарання, оскільки такі дії є способом ліквідації хворої, а можливо просто агресивної тварини, поведінка якої є небезпечною. Смертна кара стосовно господаря такої тварини могла застосовуватись лише тоді, коли йому було відомо про здатність тварини до нападу на людей, але він не запобіг таким наслідкам. Звільнення господаря тварини від покарання допускалося лише у разі внесення ним викупу за свою душу.

Проте господар тварини зовсім не притягувався до відповідальності, якщо вона повсякденно була спокійною, тобто не схильною до нападу на людей, або заподіяла смерть рабу чи рабині. За смерть невільника власник тварини зобов'язаний був лише сплатити рабовласнику 30 сиклів срібла, що обумовлювалося вартістю раба як живого товару, а не суб'єкта правових відносин, якими були тільки вільні особи (Вихід. 21:28-32).

У старозавітні часи досить суворо охоронялися традиції статевих стосунків людей. Зокрема, за їх порушення смертній карі підлягали педераста, скотоложники (Вихід. 22:19; Левит. 20:13, 15, 16). Такій самій карі підлягали особи, що мали статеві зв'язки з близькими родичами або членами своєї родини, пов'язаними шлюбними стосунками, тобто з матір'ю, невісткою, тещею, дочкою, сестрою, зокрема і звідною, з тіткою (Левит. 20:10-12, 14, 17).

Окрему категорію становили порушення, що стосувалися згвалтування дівчини, тобто здійснення особою чоловічої статі протиправного, насильницького статевого акту з жінкою, яка не лише не бажала того, а й чинила опір гвалтівнику, закликаючи на допомогу людей. При цьому важливе значення для кваліфікації дій винуватого мало місце, де вчинявся злочин. Істотна різниця полягала у суворості покарання за згвалтування зарученої і незарученої дівчини. Зокрема, у книзі «Второзаконня» зазначено: «Якщо ж хто в полі зустріється з дівчиною зарученою і схопивши її, ляже з нею, то слід віддати на смерть тільки чоловіка, що лежав з нею, а дівчині нічого не роби; на дівчині немає

злочину смертного: бо це те саме, якби хтось повстав на ближнього свого й убив його; бо він зустрівся з нею в полі, і хоча дівчина заручена кричала, але нікому було врятувати її» (22:25-27).

Що ж стосується згвалтування незарученої дівчини, то гвалтівник не підлягав смертній карі, але зобов'язаний був сплатити батькові потерпілої 50 сиклів срібла й одружитися з дівчиною без права розірвати з нею шлюб протягом усього життя. Звільнення винуватого від покарання в цьому разі обумовлювалося потребою забезпечити збездещеній дівчині можливість створити сім'ю, на що вона не мала права, оскільки втратила «дівоцтво». Адже у разі намагання одружитися з іншим чоловіком і офіційного невіднайдення у неї після шлюбної ночі ознак «дівоцтва» вона як блудниця підлягала смертній карі (Второзаконня. 22:20, 21, 28, 29).

Якщо ж заручена жінка вступала у статевий зв'язок зі стороннім чоловіком, не чинячи йому опору і не закликаючи до допомоги у людному місці («не кричала»), то вони обоє підлягали смертній карі. Чоловік — за те, що осквернив дружину ближнього свого. Жінка — за те, що не закликала до допомоги. Аналогічному покаранню підлягали одружені жінка та чоловік, які за спільною згодою мали статеві позашлюбні стосунки (Второзаконня. 22:23, 24; 22).

Матеріальні цінності, які людина в усі часи здобувала важкою працею, відігравали важливу роль у забезпеченні життя і продовженні людського роду. Тому, на нашу думку, є обґрунтованими біблійні положення, якими заборонялося «красти і грабувати» цінності ближнього. Під поняттям «ближній» розумілися не лише члени однієї сім'ї, роду, племені, міста чи іншого об'єднання людей, які мешкали на певній території, а й прибульці. У книзі «Левит» закріплене правило, згідно з яким заборонялося пригноблювати прибульців, вимагалось ставитись до них, як до місцевих жителів, любити їх, як себе, не чинити їм «неправди в суді, у мірі, у вазі й у вимірі» (19:33–36).

Покарання за крадіжку мало особливий, економічний характер і передбачалося у вигляді кратного стягнення з винуватої особи вартості викраденого майна. Зокрема, у разі викрадення тварин, якщо злодій їх зарізав, а м'ясо продав, він зобов'язаний був компенсувати власнику їх втрату грошима: у п'ятикратному розмірі — за вола, і чотирикратному — за вівцю. Якщо ж у злодія не було чим заплатити за викрадене, то він сам мав бути проданим, а виручені від цього кошти використовувалися для відшкодування збитків потерпілому. Якщо викрадені тварини були знайдені у злодія, то вони поверталися власникові, а вин-

ний, крім того, зобов'язаний був сплатити потерпілому їх подвійну ціну (Вихід. 22:1, 4).

У Старому Завіті також передбачена відповідальність за викрадення людини. Це підтверджується змістом підрозділу 16 глави 21 книги «Вихід», де зазначено: «Хто украде людину [із синів Ізраїлевих] і [по-неволивши її] продасть її, або знайдеться вона в руках у нього, то слід віддати його на смерть». Аналогічне правило передбачене у підрозділі 7 глави 24 книги «Второзаконня».

Із наведеного випливає, що суб'єктом викрадення людини могла бути будь-яка вільна фізична особа, яка всупереч волі іншої вільної особи незалежно від мотивів своєї поведінки обмежила її свободу, продавши або утримуючи її у себе.

Ідеї кримінально-правового характеру помітні і в інших положеннях Старого Завіту. «Ворожки не залишай у живих», «Той, хто приносить жертву богам, крім одного Господа, нехай буде знищений» — стверджується у підрозділах 18, 20 глави 22 книги «Вихід».

Догматичний аналіз складів гріхів третьої групи дає нам підстави віднести їх певну частину до злочинів. Це обумовлюється характером дій, якими порушувалися заповіді (заборони), та видами покарань, що мали застосовуватись до винуватих осіб. Як правило, це смертна кара, що виконувалася через побиття камінням до смерті (Второзаконня. 21:21; 22:21, 24), спалення на вогні (Левит. 20:14); інші покарання, що призначалися за принципом таліону, а отже, залежно від шкоди, завданої потерпілому, могли бути виражені також у виді смертної кари або тілесних ушкоджень, виконаних відповідним способом; кратне стягнення вартості викраденого майна тощо.

За інші гріхи, що були вчинені з необережності або помилково, тобто мали істотно менший рівень небезпечності, винуваті особи повинні були покаятись і здійснити жертвоприношення, отримавши звільнення від відповідальності, або прихисток від переслідування у спеціально визначених для того місцях.

Наведене вище дає підстави стверджувати таке.

1. Ідеї кримінально-правового характеру почали формуватися в XIII ст. до н. е. у часи діянь єврейського пророка Мойсея. Вони функціонували серед племен «народу ізраїльського» та інших народів, у середовищі яких він існував, а з перемогою монотеїстичних ідей Ісуса Христа, крім канонічного використання, були покладені в основу світського кримінального права Східної Римської імперії та інших держав.

2. Основні ідеї кримінально-правового характеру закріплено у положеннях Другої книги «Вихід», Третьої книги «Левит», Четвертої книги «Числа» і П'ятої книги «Второзаконня», що є частинами Старого Завіту.

3. За предметною ознакою кримінально-правові ідеї п'ятикнижжя поділяються на три групи, до кожної з яких відповідно належать: положення-декларації, у яких визначено дії, заборонені до вчинення в середовищі ізраїльського народу; загальні положення, у яких закладено терміни юридичного характеру, через зміст котрих передається сутність протиправних дій, що підлягають осудженню, а саме: гріх, злочин, убивство тощо; спеціальні положення, у яких визначено види і склади гріхів (злочинів) проти Бога і одночасно передбачено покарання, що мають застосовуватися до винуватих осіб, або інші способи реагування на їхні дії.

4. Спеціальні положення, у яких визначені дії, заборонені до вчинення, мають структурні ознаки, що складається з об'єкта посягання, об'єктивних ознак протиправного посягання, суб'єкта посягання, суб'єктивних ознак посягання та санкції.

5. Положення кримінально-правового характеру, закріплені у Мойсеевому П'ятикнижжі, спрямовані на охорону таких соціальних цінностей: увірування людей у єдиного Бога; відносини між дітьми і батьками; життя і здоров'я людини; її честь і гідність; свобода людини, зокрема й статева, та її власність.

Список використаної літератури

1. Ткачук В. Про деякі історичні аспекти ролі та місця релігійних норм при формуванні змісту кримінальних покарань / В. Ткачук // Право України. — 2010. — № 5. — С. 184–191.
2. Колос М. Теологічні основи кримінально-правової охорони прав і свобод людини в Руській державі / М. Колос // Часоп. Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Право». — 2012. — № 1 (5) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12kmivrd.pdf>.
3. Канонічне послання святого Григорія, єпископа Ниського, до Литоія, єпископа Мелітинського // Книга Правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів і святих отців. — К. : УПЦ КП, 2008. — 366 с.
4. Мернептах как фараон Исхода [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Мернептах>.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2013.

Колос М. Старозаветные предпосылки формирования уголовного права христианской цивилизации

В статье рассмотрены положения Старого Завета Библии, которые сформулированы в дохристианские времена и имеют признаки уголовно-правового характера. Сделан ряд заключений, из которых усматривается, что в IV в. монотеистическое христианское учение, распространённое в Восточной Римской империи, способствовало рецепции старозаветных положений уголовно-правового характера в светское уголовное законодательство, содействуя его развитию.

Ключевые слова: выход, Второзаконие, грех, преступление, левит, Ветхий Завет, числа.

Kolos M. The Old Testament Preconditions of the Formation of Criminal Law of the Christian Civilization

The article considers the provisions of the Old Testament, formulated in the pre-Christian times with the features of criminal and legal nature. A number of conclusions were made whereof it was seen that in the 4th century monotheistic Christian doctrine, spread in the Eastern Roman Empire, enabled the reception of the Old Testament provisions of criminal and legal nature into secular criminal legislation, contributing to its development.

Keywords: output, Deuteronomy, sin, crime, the Levite, the Old Testament, the numbers.